

bildi. Bu arada Tabes'in İsmâilî yöneticilerinden Yemînüddeve İsmâil b. Gilekî'ye ithaf ettiği *Hünernâme* adlı eserini kaleme aldı. Muhtârî, Gazne'ye gidince III. Mesud'un yerine geçen oğlu Arslan Şah tarafından iyi karşılandı; Muhtârî de onun tahta çıkışını kasidelerle kutladı. Bu hükümdar tarafından melikü's-suarâ tayin edilen Muhtârî böylece hayatının en rahat dönemini yaşadı. Hakkında otuza yakın kaside yazdığı Arslan Şah 511'de (1117) kardeşi Behram Şah tarafından tahttan uzaklaştırılınca Muhtârî de gözden düştü. Divanında Behram Şah için söylediği sadece bir kaside bulunması da (a.g.e., s. 500-501) bunu teyit etmektedir.

Muhtârî hayatının son dönemini Mâverâünnehir ve Semerkant'a yaptığı seyahatlerle geçirdi. Semerkant'ta Batı Karahanlı Hükümdarı Arslan Han'ın sarayına girdi. Ardından Horasan'a geçti. Ancak burada haklarında kaside yazdığı kişilerin adı bilinmemektedir. Divanında 513'ten (1119) sonraki tarihlerde yazdığı şiirlerine rastlanmadığına göre onun bu yıl içinde veya kısa bir süre sonra öldüğü tahmin edilebilir. Dolayısıyla tezkirelerin verdiği 534 (1139-40) tarihi ve sonraki tarihler doğru değildir. *Hünernâme* adlı eserini ithaf ettiği İsmâilî emiri Yemînüddeve'yi övmesine ve kendisini on ikinci imam Mehdî el-Muntazar'a benzetmesine bakarak Şîî olduğu ileri sürülmüşse de onun yüzlerce Sünnî'ye de methetmiş olması bunun aksini göstermektedir. Ayrıca Gazneli sarayında bulunması da Sünnî kabul edilmesi için yeterli delildir.

Eserleri. 1. *Divân*. Şairler arasında büyük rağbet gören Muhtârî'nin divanındaki kasideler yazıldıkları bölgelere göre Gaznevîyyât, Kırmâniyyât, Semerkandîyyât ve belirli bir yere nisbet edilmeyen şiirler olmak üzere dört gruba ayrılır. Bunlar aynı zamanda hayatının dönemleriyle de ilgilidir. Divanında ayrıca terkebîbendler, gazeller, kıta ve rubâiler yer alır. Eser, ilk defa Rükneddin Hümâyün Ferruh tarafından *Divân-ı Hakîm Muhtârî-yi Gaznevî* adıyla yayımlanmıştır (Tahran 1336 hş.). Daha sonra Celâleddin Hümâî, *Taşîh-î Divân-ı Hakîm Muhtârî-i Gaznevî* ismiyle ikinci neşrini gerçekleştirmiştir (Tahran 1340 hş./1961). 2. *Hünernâme-i Yemînî*. Bu felsefî mesnevi kâinatın kozmolojik bir tanıtımı ile başlar. Zodyak kuşağı, gezegenler ve dört unsurun (ateş, su, hava ve toprak) gelişmesini, mizaç ve mevsimleri, mevâlîd-i selâse (hayvanlar, bitkiler ve madenler), Hz. Âdem'in yara-

tılışı, Allah ve peygamberler, kâmil insan gibi konuları içerir. Bu tür bir eser ilk defa Muhtârî tarafından yazılmış, Senâî *Hadîkatü'l-hakîka*'sında onu takip etmiştir.

Yakın zamana kadar Muhtârî'nin eseri kabul edilen *Şehriyârname*'nin (Safâ, *Hamâse-serâyi der İrân*, s. 311-315) ona ait olmadığı ileri sürülmektedir (Storey, V/2, 432-434). Firdevsî'nin *Şâhnâme*'sinden hareketle kaleme alınan *Şehriyârname*'nin konusunu, Rüstem'in torununun oğlu Şehriyâr b. Berzû'nun Hindistan'daki savaşlarıyla ilgili olaylar meydana getirir. Bunun Muhtârî'ye ait olamayacağı söylenler eserdeki ifade ve nazım bozukluklarını delil göstermekte ve eserin, III. Mesud'un Hindistan seferlerinden esinlenen Hintli bir şair tarafından X-XI. (XVI-XVII.) yüzyıllarda yazıldığını belirtmektedirler. *Şehriyârname* Gulâm Hüseyin Bigdilî tarafından yayımlanmıştır (Tahran 1358 hş.).

Muhtârî'nin Fars edebiyatında Türkistan veya Horasan üslûbu denilen tarzda (sebk-i Horasânî) yazdığı kasidelerinde Unsurî, Ferruhî-i Sîstânî ve Ezrakî-i Herevî gibi şairlerin etkileri görülür ve şiirlerinde onların kullandığı pek çok mazmuna rastlanır. Nitekim Muhammed b. Habîb adında bir kişiye sunduğu kasidesiyle Ferruhî'nin "Kaşîde-i Sümnâtiyye"si arasında büyük benzerlik vardır. Bununla birlikte Muhtârî hiçbir zaman taklitçi bir şair olarak görülemez. İfade kabiliyeti, geniş bilgisi ve anlatımdaki sadeliği onu diğer şairlerden ayırır. Muhtârî bed'î sanatındaki hüneri ve bilmeceleriyle de (çîstânâh) ünlüdür.

BİBLİYOGRAFYA :

Muhtârî, *Divân-ı Hakîm Muhtârî-yi Gaznevî* (nşr. Rükneddin Hümâyün Ferruh), Tahran 1336 hş., s. 190-191, 500-501, ayrıca bk. tür.yer.; a.mlf., *Şehriyârname* (nşr. Gulâm Hüseyin Begdilî), Tahran 1358 hş., s. 1-16; Devletşah, *Tezkire*, s. 76; Emîn-i Ahmed-i Râzî, *Heft İklim* (nşr. Cevâd Fâzil), [baskı yeri ve tarihi yok], I, 324-331; Lutf Ali Beg, *Âteşkede-i Âzer*, Tahran 1337 hş., s. 118-121; Rızâ Kulî Han Hidâyet, *Mecma'u'l-fuşâhâ*, Tahran 1295, I, 598-607; Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts*, II, 542-543; Storey, *Persian Literature*, V/2, s. 428-435; Rızâzâde-i Şafak, *Târîh-i Edebiyyât-ı İrân*, Tahran 1324 hş., s. 255-256; Tebrîzî, *Reyhânetü'l-edeb*, V, 261; Safâ, *Edebiyyât*, II, 501-508; a.mlf., *Hamâse-serâyi der İrân*, Tahran 1363 hş., s. 311-315; Celâleddin Hümâî, *Muhtârîname: Muqaddime-i Divân-ı 'Osman Muhtârî*, Tahran 1361 hş.; J. T. P. de Bruijn, *Of Piety and Poetry: The Interaction of Religion and Literature in the Life and Works of Hakim Sanai of Ghazne*, Leiden 1983, bk. Fihrist; Gulâm Hüseyin Begdilî, "Şehriyârname-i Muhtârî-yi Gaznevî", *Âyende*, VI/1-2, Tahran 1359 hş., s. 77-86; Julie S. Meisami, "Mukhtârî", *EP* (İng.), VII, 535-536. MÜRSEL ÖZTÜRK

MUHTÂRİYYE

(المختارية)

Muhtâr es-Sekafî'ye
(ö. 67/687)

nisbet edilen bir Keysânîyye fırkası
(bk. KEYSÂNİYYE).

MUHTÂRÜ's-SIHÂH

(مختار الصحاح)

İsmâil b. Hammâd el-Cevherî'nin
Tâcü'l-Huğa adlı sözlüğüne

Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî
(ö. 666/1268'den sonra)

tarafından yazılan muhtasar
(bk. TÂCÜ'l-LUGA).

MUHTASAR

(المختصر)

Bir eserin özet halinde
kaleme alınmasından
meydana gelen telif türü.

Sözlükte "bel" mânasındaki *hasr* kökünün "iftîâl" kalıbından türemiş bir sıfat olan *muhtasar* "kısaltılmış, özetlenmiş" demektir. Kelime, hacimli bir eserin özetlenmiş şekli için olduğu gibi bir konunun ana hatlarıyla kısaca yazılmış şekli için de kullanılmıştır (*Lisânü'l-'Arab*, "hşr" md.; *Kâmus Tercümesi*, II, 294-295). Muhtasar ile (ihtisâr) mücez (icâz), ayrıca mülahhas (telhîs), hulâsa, mühezzeb (tehzîb), muhtâr (ihtiyâr), muntekâ (intikâ), muntehab (intihâb) ve mücerred (tecrîd) kelimeleri arasında anlam benzerliği bulunmakla birlikte bazı farklar da mevcuttur. Muhtasarda bir eserin kısaltılması, mülahhasta özetlenmesi temel düşüncedir. Mühezzebde hareket noktası eseri yeniden gözden geçirmek, ondaki fazla ve zayıf bilgileri ayıklamak suretiyle kısaltma yapmaktır. Muhtâr, muntekâ ve muntehabda bir eserin muhtevasından seçmeler yapılır. Mücerredde ise delil, sened vb. bilgilerin ayıklanması söz konusudur. Bu farklara rağmen sözü edilen kavramların hepsinde "kısaltma yapma" ortak noktadır.

Muhtasarlar, çeşitli dönemlerde ilgi görmüş hacimli kitapların kullanımı sırasında ortaya çıkan zorlukların yaşandığı bir devreden sonra bu zorlukları giderici özetlerin meydana getirilmesi ihtiyacından doğmuştur. Bu tür eserler Arap edebiyatında IV. (X.) yüzyıldan önce nâdir olarak görülür. Bu yüzyılda İbn Abdürabbih'in *el-İkdu'l-ferîd*'i ile Ebû'l-Ferec el-İsfahânî-

MUHTASAR

nin *el-Eğānî*'si gibi hacimli eserlerin telif edilmesi özetlerinin yazılmasına sebep olmuştur. İhtisar faaliyetlerinin önemli sebeplerini şu şekilde sıralamak mümkündür: 1. Ders kitabı olarak okutulan eserlerde öğrenci için gereksiz görülen kısımların çıkarılması, anlaşılmayan noktaların açık ve özlü biçimde ifade edilmesi. Abdülkâhir el-Cürçânî'nin *el-ʿAvāmilü'l-mîʿe*, İbn Hişâm en-Nahvî'nin *Ḳatrü'n-nedâ*, Birgivi'nin *el-ʿAvāmil* ve *İzhârü'l-es-râr*'ı nahve dair yazılmış bu tür muhtasarlardandır. 2. Bazı eserlerde yer alan bilgilerin kaynakları durumundaki isnad zinciri hacimlerinin kabarmasına yol açtığı gibi bilgi akışının kesintiye uğramasına da sebep olmuştur. *el-Eğānî*'nin ihtisarlarda bu sakıncaların ortadan kaldırılmasının amaçlandığı görülmektedir. Firûzâbâdî de *el-Ḳāmûsü'l-muḥîṭ*'inde benzer bir amaçla dilcilerin ve râvilerin isimlerini zikretmemiştir. 3. Bir kısım eserlerin konuları gereği belli bir kültür düzeyine sahip okuyucular tarafından güçlükle anlaşılması. Teftâzânî'nin, *Telḥîşü'l-Miftâḥ* üzerine yazdığı *el-Muṭavvel* isimli şerhini ihtisar ederek *Muḥtaşaru'l-Meʿānî*'yi kaleme almasının sebeplerinden biri budur. 4. Bazı eserlerin bir kısım muhtevasının sonraki devirlerin insanlarına hitap etmez duruma gelmesi. Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin *el-Eğānî*'sine yapılan ihtisarlarda şarkı ve bestelerle ilgili kısımların çıkarılması bunun örneklerinden biridir. İhtisarlardan bir kısmı bizzat eserin müellifi tarafından gerçekleştirilmiştir: İbn Ebü'l-İsba'ın *Taḥrîrü't-Taḥbîr*'ini *et-Taḥbîr* adlı daha hacimli eserden kısaltması, Firûzâbâdî'nin *el-Ḳāmûsü'l-muḥîṭ*'ini *el-Lâmu'ü'l-mu'lem*'inden hulâsa etmesi gibi.

Muhtasarlarda genellikle asıl eserin yorumu konumunda bulunduğundan her ihtisar belirli bir ferdliğe sahiptir. Bu durum muhtevaları fazlaca hacimli olan edebiyat kitaplarında açıkça görülmektedir. Bir yazar eserde yer alan şiirleri seçerken eğlendirici hikâye, fıkra ve kıssaları, bir diğeri de tarihî hikâyeleri tercih edebilir. Bazı kısaltıcılar telhislerine asıl eserde kapalı gördükleri noktaları açıklayıcı ilâveler yapınca orijinal eserin hacmini aşan muhtasarlara ortaya çıkmıştır. Nitekim Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî, *Muḥtârü's-Şihâḥ* adlı eserinde Cevherî'nin sözlüğünü özetlemekle kalmamış, Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'nin *Tehzîbü'l-luġa*'sı gibi diğer bazı sözlüklerden ilâvelerle bulunmuştur. Hatîb el-Kazvî'nin Sekkâkî'nin *Miftâḥu'l-ʿulûm*'unun belâğata dair üçüncü bölümü için yazdığı *Telḥîşü'l-Miftâḥ*'ta

hem kısaltma hem yeniden düzenleme hem de kendisinden ve başkalarından ilâveler yapmaktadır. Düzensiz olan veya planı karmaşık görünen eserlerde ihtisar esnasında metin yeniden düzenlenmiştir. *el-Eğānî*'nin bazı muhtasarlarda muhtevanın alfabetik veya kronolojik olarak tanzim edilmesi, Abdülkâhir el-Cürçânî'nin *Esrârü'l-belâġa*'sı ile *Delâ'ilü'l-icâz*'ının hulâsası olan Fahreddin er-Râzî'nin *Nihâyetü'l-icâz*'ında asıl eserin karmaşık tertibinin daha iyi bir tasnife kavuşturulması bu türün örneklerindedir.

İslâm telif geleneğinde ihtisarla şerh ve hâşiyeler, ilim ve kültür tarihinde metinler etrafında nesilden nesile süregelen ilmi faaliyet ve tartışmaların ortaya konması bakımından önemlidir. Bilhassa edebî metinler üzerine yazılan ihtisar ve şerhler arasında âlim ve öğrencilerin taleplerinin dikkate alındığı eserler bulunduğu gibi yazarının zevkini yansıtmak veya hitap ettiği kitlenin beklentilerine cevap vermek amacıyla telif edilenler de vardır (*Encyclopedia of Arabic Literature*, I, 24).

Arap edebiyatı alanında meydana getirilmiş başlıca muhtasarlara şunlardır: Arap gramerinin zamanımıza ulaşan ilk hacimli eseri olan Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'indeki sarfla ilgili malzemeyi çıkarıp ihtisar eden, yeni düzenleme ve eklemelerle ortaya koyan Ebû Osman el-Mâzîni olmuştur. Zemaşerî de aynı eserde yer alan nahiv ve sarfa dair malzemeyi yeni bir düzenleme, ihtisar ve bazı ilâveler yaparak *el-Mufaşşal*'ını kaleme almıştır. İbnü'l-Hâcib, *el-Mufaşşal*'ı aynı yöntemle ihtisar edip nahivle ilgili olanları *el-Kâfiye*'de, sarfla ilgili bilgileri de *eş-Şâfiye*'de toplamıştır. *el-Mufaşşal* ayrıca müellifi tarafından *el-Enmûzec* adıyla ihtisar edildiği gibi Ebü'l-Bekâ el-Ukberî de eseri *el-Muḥaşşal* ismiyle şerhetmiş ve şerhini *el-Müsterşid* adıyla ihtisar etmiştir (yazma nüshası için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 347). Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-İzâḥ*'ı, İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'si, İbn Cinnî'nin *el-Luma*' ve *et-Taşrif*'i, Mutarrizî'nin *el-Miṣbâḥ*'ı, İbn Mâlik et-Tâî'nin *el-Elfiyye*'si ile *el-Fevâ'id* ve *Teshîlü'l-Fevâ'id*'i, İbn Ufûr el-İşbîlî'nin *el-Muḳarrib* ile *el-Mümtîʿ*, Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin *el-Lemḥatü'l-bedriyye*'si ve İbn Hişâm'ın *Muġnî'l-elib*'i üzerine bazıları müelliflerince, çoğu başkaları tarafından olmak üzere birçok ihtisar meydana getirilmiş, bunların bir kısmına yazılan şerhler de ihtisar edilmiştir. Beyzâvî'nin *el-Kâfiye* için kaleme aldığı *Lübbü'l-elbâb* adlı ihtisarla Tâceddin el-İsferâyî'nin *el-Miṣbâḥ*'a yazdığı şerh ve

bunun ihtisarı türün örneklerinden bazılarıdır.

Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-ʿAyn*'ına Ebû Bekir ez-Zübeydî'nin yazdığı *Muḥtaşaru Kitâbü'l-ʿAyn*'dan sonra Cevherî'nin *eş-Şihâḥ*'i için Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî'nin kaleme aldığı *Muḥtârü's-Şihâḥ*'i ile bunun için Dâvûd-i Karsî ve Aysî Mehmed Efendi'nin yaptığı ihtisarlardan dışında birçok telhis yazılmıştır. İbn Düreyd'in *el-Cemhere*'si, Zemaşerî'nin *Esâsü'l-belâġa*'sı, İbn Side'nin *el-Muḥkem*'i, Yâkût el-Hamevî'nin *Muʿcemü'l-büldân*'ı ve Firûzâbâdî'nin *el-Ḳāmûsü'l-muḥîṭ*'inin de ihtisarlara yapılmıştır.

Arap belâğatında ihtisarlardan Sekkâkî'nin *Miftâḥu'l-ʿulûm*'unun belâğata dair olan üçüncü bölümünün telhis edilmesinde yoğunlaştığı görülmektedir. Eserin bu kısmı, belâgat öğretiminde gördüğü ilgi dolayısıyla başta Hatîb el-Kazvî'nin *Telḥîşü'l-Miftâḥ*'ı olmak üzere İbnü'n-Nâzım'ın *el-Miṣbâḥ fi'l-ḥtişâri'l-Miftâḥ*'ı, Adudüddin el-İcî'nin *el-Fevâ'idü'l-Ġnyâsiyye*'si gibi eserlere konu olmuştur. Belâgat klasiklerinin başında gelen Hatîb el-Kazvî'nin *Telḥîşü'l-Miftâḥ*'i da umumiyetle *Telḥîşü't-Telḥîş* adıyla Şehâbeddin Sâhib Ahmed b. Muhammed, Lutfullah Tokadî, Zeynüddin Abdurrahman el-Aynî, Muhammed b. Ebû Bekir İbn Cemâa, Perviz er-Rûmî, Hamza el-Aydîni, Hıdır el-Amâsî (*Ünbübü'l-belâġa*), Zekeriyâ el-Ensârî (*el-Mûlahḥaş*) tarafından ihtisar edilmiştir. Ayrıca Aristo'nun *Rhetorica*'sını filozof İbn Rüşd *Telḥîşü'l-Haṭâbe* adıyla kısaltmıştır.

Arap edebiyatının diğer eserleri arasında Câhiz'in *el-Beyân ve't-tebyîn*'i, Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin *el-Eğānî*'si ile İbn Abdürabbih'in *el-İkdi'l-ferid*'inden seçmeler tarzında birçok ihtisar yapılmıştır. İbn Manzûr'un *Muḥtârü'l-Eğānî fi'l-aḥbâr ve't-tehânî*'si, Muhammed el-Hudrî ve diğerleri tarafından telif edilen *Muḥtârü'l-İkdi'l-ferid* ile (Kahire 1331/1913) A. Wormhoudt – W. Penn-College'in *al-İkd al-farid: Selections* (1981, 1989) adlı seçmeleri, *el-Beyân ve't-tebyîn*'den *Müntehabât* adıyla yapılan seçmeler bunlar arasında yer alır (*Keşfü'z-zunûn*, I, 129-130; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 251). İbn Reşîk'in *el-ʿUmd*'esi, Şerîf er-Radî'nin *Nehcü'l-belâġa*'sı, İbşîhî'nin *el-Müsteṭraf*'ı, Süyûtî'nin *Buġyetü'l-vu'ât*'ı ve Taşköprizâde'nin *Mevzûâtü'l-ʿulûm*'u da ihtisar edilmiştir (Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 706 vd.; II, 196, 481, 1043).

Her yazarın özgün anlayış, zevk ve ölçüsüne göre bir şairden veya çeşitli şairler-

den “muhtârât” (antoloji) adıyla yaptığı seçmeler de bir bakıma ihtisar sayılır. Bu tür eserlerin en eskisi Mufaddal ed-Dabbî'nin *el-Mufaqqalıyyât*'ı ile Asmaî'nin *el-Asma'ıyyât*'ıdır. Daha sonra hamâse türü antolojiler ortaya çıkmıştır. Bir bilim alanıyla ilgili bilgileri özlü bir şekilde anlatan ve umumiyetle “el-mukaddime”, “el-muhtasar” adlarıyla anılan, İsâ b. Abdülazîz el-Cezûlî, İbn Âcurrûm, İbn Bâbeşâz ve Hâlid el-Ezherî'nin *el-Muqaddime fi'n-nahv*'leri ile Zemahşerî'nin *Muqaddimetü'l-edeb*'i gibi eserler temel bilgilerin derlendiği metinlerdir.

Osmanlı müellifleri, özellikle medreselerde okutulan kitaplarla sarf-nahiv ve belâgat konularındaki Arapça ve Farsça hacimli eserlerin yine kendi dillerinde muhtasarlarını yapmıştır. Bunun dışında dinî konulardan dil ve edebiyata, tarih ve coğrafyaya, matematik ve tıbbâ kadar çok geniş bir yelpazede ana hatlarıyla bilgi aktaran muhtasarlar telifine yönelmişlerdir. “Muhtasar” başlığını taşıyan Türkçe yazılmış eserleri kaydeden M. Seyfettin Özege bunlardan 250 kadarını tesbit etmiştir (*Katalog*, III, 1201-1215). Aynı eserde “müntehabât” adını taşıyan altmış beş (III, 1266-1272), “hulâsa” başlıklı altmış dört (II, 603-610) ve “mülâhhas” adlı on (III, 1258-1259) eser belirlenmiştir. Kütüphane katalogları tarandığında yazma ve matbu olarak sayısı bir hayli artacak olan bu eserlerin bir bölümü *Keşfü'z-zunûn* ve zeyilleriyle *Osmanlı Müellifleri*'nde yer almıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-Arab, “hş” md.; Tehânevî, *Keşşâf* (Dahrûc), I, 114; *Kâmus Tercümesi*, II, 294-295; *Keşfü'z-zunûn*, I, 129, 130; II, 1071-1073, 1169, 1299-1300, 1310, 1333, 1373, 1546, 1562, 1563, 1594, 1623, 1630-1631, 1708, 1733, 1754, 1764, 1767, 1776, 1790; Brockelmann, *GAL*, I, 134, 347, 353, 361, 376; ayrıca bk. tür.yer.; *Suppl.*, I, 173, 196, 197, 226, 251, 516, 519, 706 vd., 880, 965; II, 196, 481, 1043; ayrıca bk. tür.yer.; *İzâhu'l-meknûn*, I, 47, 49, 318, 319, 433, 437; ayrıca bk. tür.yer.; Özege, *Katalog*, II, 603-610; III, 1201-1215, 1258-1259, 1266-1272; Bustânî, *DM*, II, 618-620; Cengiz Orhonlu, “Telhîs”, *İA*, XII/1, s. 148-149; *el-Kâmûsü'l-İslâmî*, I, 492-493; H. Kilpatrick, “Abridgements”, *Encyclopedia of Arabic Literature* (ed. J. S. Meisami – P. Starkey), London 1998, I, 23-24.

İSMÂİL DURMUŞ

□ TEFSİR. Tefsir alanında kaleme alınmış eserlerin, müellifleri veya başkaları tarafından kısaltılması yaygın bir uygulamadır. Bazı tefsirler öncekilerin muhtasarı olduğu halde müellifleri bunu ifade etmemiştir. İlk hacimli tefsirlerden olan Tabe-

rî'nin *Câmi'u'l-beyân*'ı, Ebû Yahyâ Muhammed b. Sumâdîh et-Tücbî tarafından *Muhtasar min Tefsiri'l-İmâm et-Taberî* adıyla ihtisar edilmiştir. Muhammed Ali es-Sâbûnî ve Sâlih Ahmed Rızâ eserin ikinci bir muhtasarını hazırlamıştır. *Câmi'u'l-beyân* bir heyet tarafından özetlenerek Farsça'ya çevrilmiştir. J. Cooper, W. F. Madelung ve A. Jones tefsiri muhtasar olarak İngilizce'ye tercüme etmiştir. Pierre Godé'nin yaptığı muhtasar bir Fransızca çeviri de bulunmaktadır (*DİA*, VII, 106-107).

Vâhidî *el-Basîf*, *el-Vasîf fi tefsiri'l-Kur'ânî'l-mecîd* ve *el-Vecîz fi tefsiri'l-Kur'ânî'l-azîz* adıyla birbirinin muhtasarı olarak üç tefsir yazmıştır. Dirâyet tefsirinin en önemli teliflerinden olan Zemahşerî'ye ait *el-Keşşâf* üzerine çeşitli ihtisar çalışmaları yapılmıştır. Kaynaklarda Tabersî'nin *Muhtasarü'l-Keşşâf*'ından söz edilir (Ziriklî, V, 148). Muhammed b. Ali el-Ensârî'nin *Muhtasarü'l-Keşşâf*'ı ile Abdullah b. Hâdî ez-Zeydî'nin aynı adlı eseri ve Muhammed Sıddîk Hasan Han'ın *Hulâsâtü'l-Keşşâf*'ı diğer ihtisar çalışmalarındandır. Abdülkerîm b. Ali el-İrâkî, hocası İbnü'l-Müneyyir'in *el-Keşşâf*'ta yer alan i'tizâfî görüşleri reddetmek amacıyla kaleme aldığı *el-İntisâf* adlı eserindeki aşırılıkları gidermek için *el-İnsâf muhtasarü'l-İntisâf mine'l-Keşşâf*'ı telif etmiştir. İbn Hişâm en-Nahvî bu iki eseri kısaltarak *Muhtasarü'l-İntisâf mine'l-Keşşâf*'ı meydana getirmiştir. Kâdî Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzil*'i müstakil bir telif gibi görünüyorsa da gerçekte *el-Keşşâf*'ın bir özeti mahiyetindedir (krş. *Keşfü'z-zunûn*, I, 187; II, 1481). Ebü'l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü't-tenzil*'i ile bir bakıma *el-Keşşâf*'ı ikinci bir ihtisar tâbi tutmuştur. Aralarındaki ciddi benzerlikler dolayısıyla Nesefî'nin eserini *Envârü't-tenzil*'in muhtasarı olarak görenler de vardır. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhtâf*'inde *el-Keşşâf*'tan büyük ölçüde istifade etmiş ve onu özetlemiştir.

Şîî müfessirlerinden Tabersî'nin *Mecma'u'l-beyân*'ını Zeynüddin Ali b. Yûnus Zübdetü'l-beyânî'l-müntezâf min *Mecma'ı'l-beyân*, İbrâhim Kutubşâh diye bilinen Hocegî-i Şîrâzî *Muhtasarü Mecma'ı'l-beyân* ve Takıyyüddin İbrâhim el-Kef'amî *Kurâdatü'n-nazîr ve hulâsâtü't-tefsîr* ismiyle ihtisar etmiştir (*DİA*, XXVIII, 257). Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, âkıbeti bilinmeyen *el-Muğnî* adlı çok geniş tefsirini kendisi ihtisar ederek *Zâdü'l-mesîr*'i ortaya koymuş, bunu da kısaltıp *Tey-sirü'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân*'ı ve bu

iki eseri özetleyerek *Tezkiretü'l-erîb fi tefsiri'l-ğarîb*'i meydana getirmiştir. Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihü'l-ğayb*'ı Burhâneddin en-Nesefî tarafından *el-Muhtasar bi'l-vâzih*, Nizâmeddin en-Nisâbü'rî tarafından *Ğarâ'ibü'l-Kur'ân ve reğâ'ibü'l-furkân* ve Kâdî Muhammed er-Rîgî tarafından *et-Tenvîr fi't-tefsîr muhtasarü't-Tefsiri'l-kebîr* adıyla ihtisar edilmiştir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1756-1757; *DİA*, XXVIII, 350).

Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzil*'ini Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman (a.g.e., XI, 261) ve İbnü'l-İmâd *Muhtasarü Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vîl* adıyla ihtisar etmiştir. Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin *Medârikü't-tenzil ve hakâ'ikü't-te'vîl*'i Burhâneddin en-Nesefî, Ahmed b. Aybek el-İmâdî, Ebû Muhammed Zeynüddin Abdurrahman b. Ebû Bekir el-Aynî ve Ebû Abdullah Sıddîk b. Ömer el-Herevî tarafından ayrı ayrı kısaltılmıştır (Çetiner, s. 50). Ali b. Muhammed el-Hâzin'in telif ettiği *Lübâbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzil*, Ferrâ el-Begavî'nin *Me'âlimü't-tenzil*'inden yapılmış bir özet niteliği taşır. Şeyh Abdülğani ed-Dakar *Lübâbü't-te'vîl*'i *Muhtasarü Tefsiri'l-Hâzin* adıyla kısmen ihtisar etmiştir. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhtâf* adlı tefsirini *en-Nehrü'l-mâd mine'l-Bahr* ismiyle kısaltmışsa da bu muhtasar fazla rağbet görmemiştir. Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr'in *Tefsirü'l-Kur'ânî'l-azîm*'i Muhammed Ali es-Sâbûnî tarafından *Muhtasarü Tefsiri İbn Kesîr* ve Muhammed Nesîb er-Rifâî tarafından *Tey-sirü'l-aliyyi'l-kadîr li'htisârî Tefsiri İbn Kesîr* adıyla ihtisar edilmiştir.

Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdi ed-Dimaşki'nin *et-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'ân*'ını Ayıntâbî Muhammed (Mehmed) b. Hamza el-Hanefî özetleyerek Türkçe'ye aktarmıştır. Osmanlı döneminin en meşhur halk tefsiri olan eser *Tercemetü't-Tibyân fi tefsiri'l-Kur'ân*, *Tercüme-i Tibyân*, *Tefsîr-i Tibyân* adlarıyla çokça istinsah edilmiş ve basılmıştır. Süleyman Fâhir bu tercüme-i Kur'ân-ı Kerîm Meâli ve *Tefsiri: Tibyân Tefsiri* ismiyle özetleyip sadeleştirmiştir. Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî'nin *Mevâhib-i Aliyye* adlı Farsça tefsiri, İsmâil Ferruh Efendi tarafından *Tefsîr-i Mevâkib* adıyla muhtasar olarak Türkçe'ye aktarılmıştır. İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'ını Muhammed Ali es-Sâbûnî *Tenvîrü'l-ezhân min Tefsiri Rûhi'l-beyân* adıyla kısaltmıştır. Bunun yanında “hulâsâtü't-tefâsîr, lübâbü't-tefâsîr, uyûnü't-tefâsîr, zübdetü't-tefâsîr” adıyla ve